

Қазақстан Республикасы
Мәдениет, ақпарат және
қоғамдық келісім
министрлігінде 2002 жылы
3-мамырда тіркеліп,
№2904-Ж куәлік берілген

ҚАЗАҚ ТАРИХЫ

Ай сайын шығатын
республикалық ғылыми-
әдістемелік журнал

Меншік иесі – “Қазақ тарихы” ЖШС

№3 (150),
НАУРЫЗ
2017 ЖЫЛ

1993 жылдың шілде
айынан бастап шығады

БАС РЕДАКТОР –
Әбділдабек САЛЫҚБАЙ

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР –
Нұргүл ҚАСЫМҚЫЗЫ

АҚЫЛДАСТАР АЛҚАСЫ:

Б.Аяған, Х.Әбжанов, Т.Омарбе-
ков, Ә.Мұқтар – т.ғ.д., проф.;
Д.Сәтбай, С.Сымағұлова, Ұ.Ыс-
мағұлов – т.ғ.д. доц.; Н.Әлімбай,
А.Жұмаділ, Ж.Әшірбекова,
Д.Салқынбек, Қ.Құнапина –
т.ғ.к., доц.; С.Дүйсен – п.ғ.к.

С.Әбішқызы – тұңғыш
бас редактор. Б.Матекова –
ұстаз-әдіскер. Д.Игенбаева,
Г.Серікбаева, С.Ишебаева,
Ш.Таңмамбетова – озат ұс-
таздар.

.....

Басуға 06.03. 2017 ж. жіберілді.
Пішімі 84 x 108 ¹/₁₆.
Шартты б.т. – 4. Офсетті
басылым. Бағасы келісімді.
Таралымы – 1650.
Индекс – 75748.
Тапсырысы –

Редакцияда беттеліп-қатталып,
"Дала-принтте" басылды.

.....

Ғылыми-теориялық
мақала авторлары, орысша,
ағылшынша түйін және магис-
транттар тарихшы доктор-
лардан жазбаша пікір ұсынуға
міндетті. Мақаланың ғылы-
ми нақтылығына, тілінің жа-
тықтығына автор жауапты.

Ал ұстаздар журналға 1
жылға толық жазылған тү-
біртегінің көшірмесін салуы
қажет. Авторлардың бай-
лам-түжырымдары редакция
көзқарасымен сәйкеспейі де
мүмкін. Көшіріп басылса не
пайдаланылса, сілтеме жаса-
луы тиіс.

МАЗМҰНЫ

Ғылыми зерттеулер мен танымдық мақалалар

Эльмира Жүсіп. Алаш арысы Ахмет Байтұрсынов.....	2
Болат Сайлан. Мен барған соғыс.....	4
К.Есмағамбетов, А.Ахмет. Бұғауланған тарих: бір құжаттың ізімен.....	7
Зәуре Әбдірәсілова. Қолөнер өндірісі.....	11
Г.Сармурзина, Ж.Асылбекова. Ирго и зарубежные исследователи.....	14
Гулмира Жуман. Социально-экономические преобразования.....	16
Ұлжан Төлегенқызы. Қазақ мемлекеттілігі тарихына арналған еңбек...19	
Р.Дәрменова, А.Аманкелдіқызы. Қолданбалы қолөнер тарихы.....	20
Жангелді Шаукенов. «Мәңгілік Ел» идеясы келешекке бастама.....	22
Жәния Құсайынова. Жоғары оқу орнындағы патриоттық тәрбие.....	24
М.Тойғанбекова, Р.Наралиева, Б.Сұлтанова. Тарихи дерек және көркемдік шешім.....	26
Ә.Салықбай, Б.Салықбаева. «Қазақ тарихы» журналы.....	28

Оқыту. Әдістеме. Тәжірибе.

Бақытжан Жапаров. Сын тұрғысынан ойлау технологиясы және оқыту.....	31
Дәметкен Нұриева. Ерте темір дәуіріндегі Қазақстан аймақтары.....	32
Әлфия Меңдалиева. Ерте темір дәуіріндегі Қазақстан.....	33
Анар Отарғазина. Кенесары бастаған ұлт-азаттық қозғалыс.....	34
Бинұр Әбділбаева. Демократияландыру үдерісінің одан әрі жалғасуы...35	
Э.Кеңесбаева, Г.Жұмажанова. Алаштың қыраны – Отыншы Әлжанов...36	
Гүлшара Серікбаева. Қазақ жерлерінің тартып алынуы.....	37
Жанар Қорғанбаева. XI-XV ғасырлардағы шаруашылықтың дамуы....38	
Бағдагүл Ахметова. Тайпа одақтары мен ежелгі мемлекеттік бірлестіктер.....	39
Гүлнара Жұбаниязова. Заңдылықты білу – заман талабы.....	40
Ақтоты Бөкенбаева. Жеке тұлға және ұжым.....	41
Манат Оразбахова. Қазақтың тұңғыш банкирі.....	42
Сағадат Қалағаева. Тәуелсіздік – ел тірегі.....	44
Қуаныш Мақтиев. Адал ұрпақ.....	45
Бағила Декенова. Математика – ғылымдардың патшасы.....	46
Кәмшат Шерниязова. Математика тарихтан сыр шертеді.....	46
Салтанат Бокушева. Астана – бас қала.....	47
Дина Қойлыбаева. Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігіне – 25 жыл...48	

ТАРИХИ ДЕРЕК ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ШЕШІМ

(Қ.Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» тарихи романы бойынша)

Майра ТОЙҒАНБЕКОВА,
Рахила НАРАЛИЕВА,
ҚазҰУ-дың аға оқытушылары,
Бибігүл СҰЛТАНОВА,
филилогия ғылымдарының кандидаты

Әдебиет өмір шындығының көркем бейнесі десек, әдебиет тарихы да халық тарихымен тығыз байланысты. Еліміздің рухани өмірінің жарқын көрінісі, елеулі бір саласы ретінде көркем сөз өнері ел тарихымен бірге қалыптасып, дамыды. Адам санасы, ой-өрісі мыңдаған жылдар бойы жетілетін тарихи құбылыс екендігін ескерсек, әдебиет адамзат тарихындағы көркем ой жетістіктерінің бірі екендігі даусыз ақиқат.

Рухы мықты, еркіндікті аңсайтын қазақтың қас батыры туралы тәуелсіздік жылдарында жазылған көркем туындылардың ішіндегі ең сүбелісі Қажығали Мұханбетқалиұлының – «Тар кезең» романы. Ұлтымыздың тарихымен сабақтас, XVIII ғасырда өмір сүрген Сырым Датұлының ерлікке, қайшылыққа толы өмірі, сол кезең туралы тарихи шындық романда кең ауқымда көркем бейнеленген деуге болады.

Өткен ғасырда және кейінгі тәуелсіздік кезеңінде қабырғалы қаламгерлеріміз бен ақын-жыршыларымыз І.Жансүгіров, С.Мұқанов, М.Жұмабаев, М.Әуезов, Жамбыл Жабаев, Иса Байзақов, Нұрпейіс Байғанин, Кенен Әзірбаев, Қалижан Бекхожин, т.б. өз шығармаларының негізгі кейіпкерлері етіп батырлар тұлғасына қол артуында терең сыр бар. Қара қыпшақ Қобыланды, Қара қасқа атты Қамбар батыр, Ер Тарғын, Абылай, Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шапырашты Наурызбай, Батыр Баян, Қарасай, Өтеген, Сұраншы, Саурық, Сыпатай, Райымбек, Махамбет, Исатай, Сырым, Кенесары, Наурызбай, Амангелді, Бекболат, т.б. есімі елге белгілі, қол бастаған немесе ұлт-азаттық күрестің ұйтқысы, басшысы болған батырларымыз бен хандарымыздың көркем әдебиеттегі соқталы бейнесі сап түзеп, осы арқылы қазақтың рухани әлемі жаңа белеске көтерілді, байтақ кеңістікке шықты.

Қазақ тарихының әрбір кезеңі, яғни ел басынан өткен, халық тағдырында терең із қалдырған тарихи, саяси оқиғалар енді нақты тарихи тұлғалардың – қазақ батырларының бейнесі арқылы, солар өмір кешкен, азаттық жолында арпалысып өткен заман, уақыт кеңістігі арқылы көркем шежіреленді. Әдеби кейіпкер ретінде бой көтерген осынау тарихи тұлғалардың көркем, жинақталған бейнесін сомдау енді өз кезегінде қаламгерлер үшін де жаңа суреткерлік, шеберлік мүмкіндіктерге жол ашты. Осы орайда, әрбір әдеби жанрдың көтеретін жүгі салмақ басып, әдеби әдіс-тәсілдердің көкжиегі де кеңі түсті. Осы арқылы дәстүрлі қазақ поэзиясының кең тынысы қаламгерлерді жаңа құнарлы көркемдік ізденістерге қол артуға итермеледі. Ғасырлар қойнауынан тамыр тартқан әдебиет тарихындағы рухани көшіміздің ең бір асылы мен аяулысы да, яғни рухани құндылықтарымыздың баға жетпес байлығы да қарап отырсақ осы арнадан енші тауыпты.

Осы тұрғыдан алғанда соңғы жылдардағы әдебиетіміздің табысы, жетістігі деуге тұрарлық шығарма – Қажығали Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» тарихи романы.

Тарихи шығармаларға деген халықтың ықыласы ерекше екендігі жоғарыда баяндалған жағдайлардан белгілі. Осы орайда тәуелсіздік жылдарында жазушы Қажығали Мұханбетқалиұлы жиырма жылдан астам уақыт ізденіп «Тар кезең» тарихи романын 2012 жылы жарыққа шығарды [1]. Бұл жаңа туынды ресми мұрағат құжаттарындағы бұйрықтарға, хаттарға сүйеніп, зерттеп, зерделеу арқылы жазылған. Ол туралы Қазақстан Жазушылар одағының Астана қалалық филиалының директоры, ақын Несіпбек Айтұлы: «Тар кезең» романы Қ.Мұханбетқалиұлының жиырма жыл көз майын тауысып зерттеп жазған шығармасы және үлкен, күрделі шығармаға келу үшін адам оны көп уақыт зерттеу керек» [2],– деп атап айтыпты. Сонымен қазақ әдебиеті Сырым Датұлы туралы тағы бір тарихи романмен толықты. Халық мүддесін бар өміріне мұрат еткен ұлы күрескердің ерлік хикаясы да, қиын-қыстау заманның қыспағынан қымсынбай, ащы шындығымен, асқақ романтикасымен бейнелеп кеткен ақындар мен жазушылардың қажырлы еңбектерінің нәтижесі қазақ әдебиеті тарихындағы Сырым Датұлы бейнесінің сабақтастығының айқын үлгісі. Отандық тарихта өзіндік орны ерекше тұлға Сырым Датұлының халқына сіңірген баға жетпес қоғамдық-саяси қызметін зерделей отырып жас ұрпақты отансүйгіштікке баулудың үлгісі ретінде мектептерде, арнаулы оқу орындарында Сырымтану курстарын енгізсе, нұр үстіне нұр болар еді.

...Арыдағы даңқты тарихымызды айтпағанда, бергі XVIII, XIX ғасырлардағы оқиғалардың өзі Сырым батыр қозғалысы біздің ұлы халық екендігімізге айғақ. Ата-балаларымыз Қазақ Ордасы аталатын айбынды мемлекет құрды. Бұл қуатты ұлыс кең даланы еркін жайлап, өзгеше тұрпатты озық мәдениет жасады. Бай болды, бағлан болды. Сырым тәрізді батырлардың арқасында елімізді, жерімізді белгілі бір уақыт аралығында еркін сақтап тұрдық, олар ешкімге кеудесін бастырған жоқ. Ең азы жүз, жүз елу жылға отаршылдықты тоқтату, кідірту болды. Нәтижесінде, ұлтымыз осыншама бай, ұлан-байтақ жерді иеленді, өзіне лайық ұрпақ өсірді.

Тәуелсіздік дәуірінде туған тарихи романдардың ең сүбелі, салмақтыларының бірі – талантты жазушымыз Қ.Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» романы [3]. Қажығали Мұханбетқалиұлы – ізденімпаз, еңбекқор жазушы. Бұрын әдебиетімізде ізі түсе қоймаған құбылысты қалам ұшына алып, суреттеуге құштарлық – Қ.Мұханбетқалиұлының шығармашылық стиліне тән дүние.

Әдеби шығарма негізінде дерек, факт жатуы, тарихи дәуір шындығын көрсету үшін жазушының шығарма желісін бастан-аяқ тек қана тарихи оқиғаға құруы шарт емес. Алайда шығарманың материалдық болмысын, өзегін ақиқат оқиғалар құрамайынша, белгілі тарихи дәуірдің шындығын шынайы суреттеу тағы да қиын. Өткен тарихи дәуір шындығын суреттейтін қазіргі қазақ романының көркемдік жүйесінде, идеялық, тақырыптық болмысында

тарихи фактінің атқаратын қызметі өте жоғары.

Құжат, айғақ жазушыға шындықтың бар болмыс-бітімін, мәні мен мағынасын, сыры мен сымбатын ашып бере алмайды. Өмір шындығы мен өнер шындығы арасында жер мен көктей айырмашылық барын ірі суреткерлердің қай-қайсысы да айтады. Мысалы, Л.Н.Толстой, өзінің бар еңбегі өмірлік құбылыстарды іздеп, жинап, оларды көшіру ғана болса, онда оларды жариялауға ұяты жібермейтінін айтады дейді ғалым Ж.Дәдебаев [3, 58-б.].

В.Г.Белинский тарихи факт дегеннің шебер үшін кірпіш пен тас қана екендігін, олардан сәулетті ғимарат жасау тек суреткердің ғана қолынан келетін ғажайып іс екендігін жазады. Ал К.Паустовский өзінің «Алтын раушан» повесінде жазушы еңбегін зергерлік шеберханалардың шаң-тозаңы арасынан алтын ұнтағының түйіршіктерін бір-бірлеп теріп жинаған, ақырында одан алтын раушан жасаған Шаметтің бейнетімен салыстырады. Өмірдің шындық құбылыстары мен оқиғаларының қалың тасқыны арасынан қажетті, типтік сипаттағы маңызды, мағыналы фактілерді көре білу үшін де зергерлік зерде қажет.

Жазушының өмір материалдарының мол тобын іздеп тауып, оны байқап бақылауы да, танып пайымдауы да қиындығы мол, қияметі көп жұмыс. Бірнеше емес, бір шығарманың материалдық негізін анықтау, бірнеше емес, бір жазушының өмір шындығын игеру үдерісіндегі өзі мен өзгелерге ортақ белгілер, сипаттар және өзгелерде жоқ, оның өзінде ғана бар бөлек ерекшеліктерді анықтап байқаудың, бағдарлап пайымдаудың өзі де оңай шаруа емес. Шындығында жазушының өмір материалдарынан өнер туындысын жасау үдерісінің басты сатыларын, қиын, нәзік иірімдерін, көпшілікке беймәлім қырларын анықтауға талпынып, оның қайсыбір жайларының мәнісін ұққан сайын, шығармашылық өнердің шын сырларының құпия, жұмбақ сипаты айқындалып, арта түседі. Әйтсе де жазушы еңбегінің терең сырларын тану мүмкіншілігін жоққа шығаруға болмайды, бірақ оның барша шетін, нәзік, терең иірімдерін жете білу мүмкін емес. Жазушының тарихи шындықты сұрыптап, екшеу, жинақтауының басты ерекшеліктерін анықтау осы бір өте күрделі, көп сатылы үдерістің кейбір маңызды, негізгі қырларын тануға көмектеседі әрі әдеби шығарманың көркемдік-идеялық бітімін, поэтикалық жүйесін анықтауға жол ашады...

...Қазіргі қазақ романының мағыналық құрылымын түзеп, оқиға желісін құрап отырған өмір құбылыстарының ерекше бір тобы бар. Ол – әдеби көркем үлгілер. Қазақ әдебиетінің өткен дәуірлерде жасалған ескерткіштері сол дәуірлер шындығы туралы шығармалардың ең басты материалына айналды. Өткен дәуірлерде өмір сүрген көркем және ғылыми шығармашылық өкілдерінің қалдырған әдеби және ғылыми мұралары олардың өмірі мен дәуірі туралы жазылған бүгінгі көркем шығармалардың айырықша сипаттағы «құжаттық» негізі қызметін атқарып отыр [4, 58-б.].

Қ.Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» романы – хронологиялық жүйеге құрылған, қазақы шежірелік сипатты бойына жинақтаған тарихи шығарма. Ондағы баяндалатын оқиғалар негізінен тарихи жүйемен дамып, өрбіп отырады. Сонымен қатар, тарихи шығармада жазушының лирикалық шегіністерге, арғы-бергі дәуірлерге ауысып отыратын тұстары да жеткілікті. Ондағы суреттелетін негізгі оқиғалар, басты қаһармандар тарихта болған, белгілі деректерде сақталған. Шығарма табиғатынан бір айқын аңғарылатын нәрсе, жазушы шығарма жазуға үлкен дайындықпен келгендігі. Яғни, ол әр кезеңдегі тарихи деректер мен мағлұматтарды мол жинаған, ғалымдар еңбектерін барынша оқып танысқан, тереңдей зерттеген. Рас, шығармадағы тарихи деректердің молдығы, автордың сол тарихи мағ-

лұматтарды кейде сол қалпы өзгертпей қолдануы, дерек жетегінен ұзап шыға алмай қалатындығы романның басты кемшілігі десек те болады.

Ресей Сыртқы істер коллегиясынан Орынбордағы шекара экспедициясына жолданған жарлықтар, Нұралы ханның, Барон Игельстромның хаттары, рапорттары, т.б. Қажығали Мұханбетқалиұлы ақтарған тарихи деректерді көркем шығарма өзегіне сіңдіре білген. Автордың тарихи шығармашылық әлемін талдау барысында бұған айқын көз жеткізуге болады. Қайсар мінез, қажырлы еңбек терең білім негізімен ұштасқан жазушы болмысын танимыз. Жазушының баяндау тәсілі, кейіпкер толғанысы, психологиясы арқылы берілетін ой қорытулар, философиялық түйіндер осыны көрсетеді. Мысалы:

«Ал, енді әлгі хаттың сұмдық екені, шынында да, сұмдық енді! Хан атамыз қалай ғана дәті барып жазғызды екен соны?! – Нұрмұханбет екі шекесін қос қолымен сығымдап ұстап, көзін жұмған күйі қатты күрсінді. – Жарайды! – деді сонсоң, – ел ағалары қатты-қатты сөз айтқан-ақ шығар... Жарайды, тіпті тілдері тиіп кеткен жерлері де бар болар. Бірақ жұрт сөйтті екен деп, «бір өзінде қырық кісінің ақылы болуға тиіс» Хан осылай ете ме екен?! Сұмдық қой мынауысы!.. «Жандарал мырза! Шекараға тыныштық бермей, шепті жағалап екі күннің бірінде атыс-шабыс жасап жүрген мына әумесерлердің ауылдарына қарулы қалың қол жіберіп, әсіресе, Жаманқаладан төменгі, ал Елек пен Жемнің жоғарғы жағындағы елдердің шаңырағын ортасына түсірмесеңдер... бұлар сіздерді шабындыдан көз аштырмайды, мені де Хан екен деп құлақтарына қыстырмайды. Айтарым: осы хатты алған бойда, әлгі мен айтқан жерлерге ауыр қолмен жедел аттаныңыздар!» – Ал, керек болса... ел иесі ханыңның сиқы!»

«Ер жігіттің ішінде ерттеулі ат жатсын!»; «Ер азаматтың ісіне, әй, кәпір, осы... сүйреңдеп қатын араласпаса екен!» деген секілді, қазақы тәрбиеден қалыптасқан әдет-ті» [1, 255-б.].

Бұл үзіндіден ежелгі қазақы тәрбиені көреміз. Ер азамат түздің адамы, даладағы, яғни ер азамат ісіне әйел араласпаса екен деген ежелгі дала заңы.

Романның сюжеттік желісімен аңыздық және тарихи деректерді салыстыра қарағанда, жазушы екеуін де өз мақсатына жаратқан. Автор тарихи деректен де, аңыздық деректен де алшық кетпеген. Шығармада осы деректерден өрбітіп, дамытқан жазушы болжалын айқын танимыз. Осылайша, романдағы бір эпизодқа негіз болған Нұралы ханның хаты Нұралы образын ашуға қызмет етіп тұр. Бірақ мәселе деректің көркем шығармада нақты көрініс табуында емес, осы оқиғаның көркем туындыда қалай бейнеленуінде. Романдағы оқиға желісінің көп мөлшері орыс отаршылдығының тарихи алғы шарттарын көрсетуге құрылған. Жазушының тарихи мағлұматтарды шеберлікпен пайдаланғанына романды парақтаған сайын көз жеткізуге болады. Өйткені тарихи дерек, жазба құжаттар көп бұрмаланбай, роман өзегіне нақты көшкен. Қаламгер сол дерек, мағлұматтарды көркем шығарманың құрылымына ендіре, қиялда қорыта отырып өзінше дамыта пайдаланған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мұханбетқалиұлы Қ. Тар кезең. А.2012ж. -656 б.
2. Тоқсанбай Қ. Жиырма жыл жазылған роман // Егемен Қазақстан, 26 қыркүйек, 2012.
3. Дәдебаев Ж. Өмір шындығы, көркемдік шешім. А. 2001.
4. Ахмет А. Қазақ әдебиеті тарихындағы Сырым Датұлы бейнесінің сабақтастығы \\library.wksu.kz/dmdocuments
5. Бердібай Р. Дәстүр тағылымы. - Алматы, 1973.
6. Мұқанов С. Қазақтың ХVIII-XIX ғасырлардағы әдебиет тарихынан очерктері. А. 2009.